

سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ؛ از «بازنمایی واقعیت» تا «کارویژه‌های رسانه‌ای»

حمید رضا رحمانی‌زاده دهکردی^۱، سهیلا نجفی حاجی‌ور^۲

تاریخ دریافت: ۹۵/۲/۲۱، تاریخ تایید: ۹۵/۵/۲۲

چکیده

از دیرباز ابزار و وسایل مختلفی برای تعامل و کنش ارتباطی و فرهنگی وجود داشته است. یکی از این ابزارها، سیاحت‌نامه و داستان‌های تخیلی جهانگردان است که البته پیشینه‌ی آن در غرب به سده‌های قبل می‌رسد. کارویژه‌ی بسیاری از این سیاحت‌نامه‌ها در وهله‌ی نخست، نقد مناسبات موجود بوده است. «سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ» یکی از این کتاب‌هاست که در زمان قاجار منتشر شد و تأثیر زیادی بر انقلاب مشروطه داشت. هدف ما در وهله‌ی نخست در این مقاله، کشف مضامین آشکار و مستتر این متن مهم برای فهم تأثیر آن بر افکار مشروطه خواهان و نیز کارکرد رسانه‌ای آن است. هدف دیگر، درک مناسبات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آن عصر از زوایه‌ی جامعه‌شناسی سیاسی است. روش پژوهش ما برای پی‌گیری این دو هدف، «روش تحلیل تماتیک» است که در شمار روش‌های کیفی است. ما با جمع‌آوری و تحلیل داده کیفی بدست آمده از متن دریافتیم که تلاش نویسنده در جهت آگاه‌سازی مردم به منظور دگرگون ساختن شرایط روزگار خود بوده است. در این زمینه او نخست به «ترسیم وضع موجود» سپس «آسیب‌شناسی آن وضعیت» و بعد «راه‌های برون رفت از آن شرایط» و بالاخره «ترسیم وضعیت ایده‌آل» به نحو ظریف و دقیق پرداخته است. آشکارسازی و مقوله بندی این مضامین مهم و ارزشمند به نظر ما به غنی‌سازی ادبیات موجود درباره‌ی مشروطیت کمک می‌کند و افزون بر این، این مضامین دارای بار مفهومی و نظری مهمی هستند و می‌توانند ما را در فهم مناسبات سیاسی و فرهنگی و اجتماعی دو سده‌ی گذشته یاری رسانند.

hdehkordi@gmail.com

s.najafi23@gmail.com

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی.

۲- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه آزاد.

بیان مسئله

یکی از ابزارهای شناخت اوضاع سیاسی و اجتماعی گذشته متون باقی مانده از آن دوران است. هر چند که بر این نکته نیز واقف‌ایم که ممکن است آنچه در این متون بازتاب یافته، لزوماً و «طابق النعل بالنعل»، بازنمایی واقعیت نباشد و اساساً چنین ادعائی، ادعائی منطقی نیست. ویژگی‌های روانی و شخصیتی و رخداد‌های مختلفی که نویسنده/نویسندگان تجربه کرده‌اند و نیز اغراض و اهداف مختلف و نیز میزان صحت فهم پدیده و بازنمایی صحیح آنچه فهمیده شده از مهم‌ترین مشکلات بررسی عینی، فهم واقعیت از خلال دیدگاه اشخاص است. حتی اگر ایده‌ی مرگ مؤلف رولان بارت را یک لحظه کنار بگذاریم، تکیه بر نیت/نیات نویسنده ما را وارد مرحله خطای منطقی و شناختی «استدلال بر پایه‌ی انسان» خواهد کرد.

اما آنچه در این میان نقطه امید است آن است که می‌توان با اثر به صورت پدیده‌ای عینی مواجه شویم و بی‌آنکه قصد «نیت خوانی» داشته باشیم، به صورت مشخص ببینیم خود اثر و درون مایه‌های آن، ما را به کجا رهنمون می‌کند.

یکی از کتاب‌های تأثیر گذار در تحولات سیاسی اجتماعی و فرهنگی ایران، بی‌شک سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم‌بیگ است. اهمیت کتاب نه تنها به خاطر درون‌مایه‌ی شگفت‌انگیز و تأمل برانگیز، و نیز وجه آگاهی بخش آن بلکه به این دلیل هم هست که شاید برای نخستین بار در تاریخ ایران سیاحت‌نامه، به ابزاری نوین برای ارتباط بدل شد و به تنویر افکار عمومی پرداخت. هدف سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ که گویا به قلم حاج زین‌العابدین مراغه‌ای^۱ نوشته شده، نقد و بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی جامعه ایران قبل از مشروطه است، این کتاب در واقع رهنمونی برای مبارزه با عادت و سنت، کهنه‌پرستی و خرافه‌گرایی است.

نویسنده که شاهد پیشرفت‌های سایر ملل بوده، به مقایسه اوضاع آن کشورها با وضعیت نابسامان و عقب‌مانده ایرانیان پرداخته است. نتیجه‌ی آن قیاس و این بازنمایی، آینه‌ای تمام‌قد شده که آدمی روزگار اسفناک خویش را در آن می‌بیند و از این همه کژری و ناراستی نخست متأثر شده و سپس به خود می‌آید و در باره‌ی خویش و فرجام کشور و مملکت خود اندیشه می‌کند.

به همین دلیل است که بسیاری از مورخان مانند؛ «ناظم الاسلام کرمانی»، «احمد کسروی»، «دوآورد براون» و «عبدالله مستوفی» به تأثیر شگرف این کتاب در بیداری ایرانیان و تسریع در

۱- در باره‌ی نویسنده اصلی کتاب تردیدهایی وجود دارد، زیرا این کتاب چنان که گفتیم، با نام مستعار منتشر شده است که تفصیل آن از حوصله این مقاله خارج است برای آگاهی بیشتر مراجعه کنید به (آرین‌پور، ۱۳۵۰: ۳۰۶-۳۰۷).

تغییر رژیم استبدادی به مشروطه باور دارند. این مورخان، این کتاب را بزرگترین کتاب محافل مشروطه طلب می‌دانند و بر همین اساس گفته می‌شود که کمتر مشروطه خواهی را می‌توان یافت که آن را خوانده و تحت تاثیر قرار نگرفته باشد. (فروغی، ۱۳۸۴: ۱۵۰)

بنا به نظر مورخانی همچون یحیی آرین پور، قلم تند و بی پروای سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ به بازنمایی زندگی مردم، همچنان که بوده می‌پردازد. (آرین پور، ۱۳۵۰: ۳۰۹) در نگاه این سیاحت‌نامه، افراد و گروه‌های مختلفی در فلات ایران نام‌مقرر هستند. در واقع آنچه که همواره مورد تعجب نویسندگان بوده است، نوعی تفاهت و بی‌تفاوتی است که میان مردم و حاکم، شعرا و نویسندگان مورد اعتراض ابراهیم بیگ بوده است. عدول عالمان از وظیفه‌ی نگاه‌باندین، انتقاد از محتوای شعر شاعران، انتقاد از نثر نویسندگان، انتقاد از خوشنویسان، خودکام‌گیا‌دشاهان، اختلاس‌سوزیران و ... همه و همه در بوجود آمدن اوضاع نابسامان ایران موثر بوده‌اند.

ابراهیم بیگ، علاوه بر آن، تن‌پروری بی‌خبر مردم و پذیرش شهر گون‌هظلم‌جو را از سوی حاکمان و اعتراض نکردن به آن را نیز مهم دانسته و از این منظر نیز وضعیت ایران را نه به روی بهبودی بلکه رو به زوال پیش‌بینی می‌کند.

اهمیت و پیشینه موضوع پژوهش

سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ بیشتر مورد توجه محققان و ادیبان بوده و در حوزه علوم ارتباطات و جامعه‌شناسی سیاسی کمتر به طور مستقل به آن پرداخته شده است. در میان کتاب‌های متعلق به مورخانی همچون «ناظم الاسلام کرمانی»، «احمد کسروی»، «ادوارد براون» و «عبدالله مستوفی» و ... تنها به اثرات آن در بیداری ایرانیان اشاره داشتند و هیچ کدام به بعد محتوایی و با نگاهی جامعه‌شناسانه و یا به عنوان یکی از ابزارهای رساندن پیام به آن نپرداختند.

کارکرد رسانه‌ای سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ وجه جالب و تأمل برانگیزی است. کارویژه‌ی آگاهی بخشی از طریق وصف (گاهی البته اغراق‌آمیز) واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی از این زاویه قابل فهم است. راوی داستان با شرح نارسایی‌ها و همچنین نشان دادن روحیات مردم، حاکم، علما و ... برای خواننده حس وقوع در لحظه و هم‌ذات‌پنداری را ایجاد می‌کند و بدین سان با خلق موقعیتی همدلانه پیام خویش را به مخاطب منتقل می‌کند.

این کتاب، هم‌پای مطبوعات تأثیر گذار بعدی مشروطه نظیر «صور اسرافیل» اندیشه‌های پیشرویی را درباره‌ی قانون، ترقی صنایع، توسعه اقتصادی و سیاسی، اصلاحات دینی و فرهنگی و ... مطرح کرده است. این کتاب را پژوهش‌گران در کنار انتشار روزنامه «حبل‌المتین» در کلکته، روزنامه‌های «پرورش»، «ثریا» و «حکمت در مصر»، «کتاب احمد» و «رسایل» طالبوف در قفقاز، از پایه‌های رسانه‌ای مهم مشروطیت در خارج از کشور می‌دانند. کسروی در باره‌ی اثر این

کتاب در بیداری مردم نوشته است: «انبوه ایرانیان که در آن روز به جز از زندگانی بد خود به زندگانی دیگری گمان نمی‌بردند، از خواندن این کتاب تو گفتمی از خواب بیدار می‌شدند و تکان سخت می‌خوردند» (کسروی، ۱۳۸۰: ۱۱۴-۱۱۳).

اما مطابق بررسی‌های ما اغلب پژوهش و کتابها صرفاً اشاره‌ای گذرا به نقش آن در تحول افکار و آراء مردم داشته‌اند و کم‌تر مضامین بکر و تأمل برانگیز آن را کاویده‌اند و در آن تأمل کرده‌اند. مثلاً دل مشغولی یکی از این پژوهش‌ها ویژگی‌های زبانی کتاب است که در این زمینه به بررسی کاربرد عناصر عامیانه، لحن رسمی، عناصر غیرفارسی پرداخته است. «تحلیل رمان در افق گفتمانی آن»، از نمونه‌های دیگر است. در این اثر، تحلیل گفتمان انتقادی به عنوان رویکردی جامع در تحلیل رمان ادبیات فارسی با مطالعه موردی سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ انجام شده است. در این پژوهش، گفتمان سیاحت‌نامه در تقابل با حکومت‌های قاجار معرفی شده است و گفته شده که این گفتمان نوعی روحیه مبارزه و تهییج‌کننده در مردم ایجاد کرده است (قبادی، ۱۳۹۴: ۸۷۷). نویسنده‌ی اثر فوق، درصدد تحلیل بافت متن و موقعیت و تاثیر این دو بر هم در شکل‌گیری رمان فارسی است.

«تازه‌های اندیشه و زبان در کتاب سیاحت‌نامه و نقد زبانی سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ»، به قلم عصمت خویینی، «سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ یا بلای تعصب او» نوشته راضیه جمالی سنگری و ... از جمله مقالاتی است که درخصوص سیاحت‌نامه با نگاهی ادبی نوشته شده است. پایان‌نامه «بررسی رئالیسم در «سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم‌بیگ»، «بررسی جامعه‌شناختی رمان سیاحت‌نامه» نیز از جمله پایان‌نامه‌هایی است که بیشتر از منظر ادبی به بررسی سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ پرداخته‌اند. همچنان که گفتیم، «اثر گذاری در انقلاب مشروطه» و «همسان دانستن آن با کتاب قرارداد اجتماعی اثر ژان ژاک روسو، در انقلاب فرانسه» (سیانلو، ۱۳۸۸: ۷) و تأکید بر «نقش آن در بیداری مردم در اعتراض به وضعیت نابسامان خود» (کسروی، ۱۳۸۲: ۱۱۴-۱۱۳) از تم‌ها و مضامین مشترکی است که درباره‌ی این کتاب از زبان محققان مختلف تکرار شده است.

هدف ما در این‌جا فهم و آشکارسازی پیام‌های روشن و پنهان این متن است تا با تحلیل و سنتز علمی آن‌ها درک عمیق‌تری نسبت به اوضاع و احوال آن زمانه، مناسبات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بین مردم و روابط مردم و حکومت بدست آوریم. از این زاویه و از آن جایی که منابع محدود یا تاحدی غیرقابل استناد درخصوص رابطه مردم با قدرت و حکومت، در زمان قبل از مشروطه وجود داشته و از طرفی، بسیاری از منابع و کتب تالیفی تاریخی در شرایط سانسور و خفقان نوشته شده‌اند و مورخان نتوانسته‌اند حقایق زمان خود را به نگارش درآورند، جایگاه کتاب سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ برجسته‌تر می‌شود. این کتاب از زبان فردی است که به واسطه‌ی

حضور در خارج از کشور و استفاده از نام مستعار، هراس چندانی از تعقیب حکومت نداشته از این رو و به احتمال زیاد توانسته بهتر به بازنمایی حقایق و لایه‌های پنهان وضعیت مردم و حکومت بپردازد

در واقع، در فضای بسته و خفقان حکومت‌ها، مورخان اغلب نتوانسته‌اند حقایق جامعه را در کتاب‌های تاریخی بگنجانند و به همین دلیل در قالب هنر و ادبیات، ترس و هراس کمتری از سانسور بوده و به همین دلیل تحولات اجتماعی و تاریخی در این گونه آثار به حقیقت و واقعیت نزدیک‌تر بوده است. در سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ، دردها و کاستی‌ها در جامعه ایران وجود دارد، اما مردم آن را به زبان نیاورده و به همین دلیل اعتراضی هم صورت نمی‌گیرد.

قهرمان داستان ابراهیم‌بیگ، یک تاجرزاده ایرانی و دارای تعصبات ملی و میهنی ساکن مصر است که پس از درگذشت پدر و بنا به وصیت او به ایران سفر می‌کند. به قصد زیارت امام رضا (ع) ابتدا راهی استانبول و سپس از آنجا عازم مشهد می‌شود. در طول سفر به سفارش پدر، دیده‌ها و شنیده‌ها و حوادث پیش‌آمده را یادداشت می‌کند و بدین ترتیب پس از بازگشت سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ از میان یادداشت‌های وی شکل می‌گیرد (خوئینی، ۱۳۹۰: ۱۴۲).

از نظر نگارنده، ابراهیم‌بیگ در سفرنامه‌ی خود شیوه‌ی اعتراض و راهکارهای آن را بیان می‌کند و از این منظر این کتاب، دارای جنبه‌های اجتماعی و تاریخی تاثیرگذارتر از جنبه‌های ادبی است. بازنمایی وضعیت اسفناک ایرانیان خود منشاء و موجب تحول در اندیشه صاحبان قدرت و مردم شده است.

بر این اساس، تحلیل مضمونی سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ هم به عنوان روش و رویکردی جدید در بررسی این کتاب به کار رفته و هم‌این‌که بررسی درون‌مایه‌ی سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم‌بیگ، تاثیر آن را بر تحولات فکری قبل از مشروطه نشان خواهد داد.

تحلیل فوق، از این منظر دارای اهمیت است که می‌تواند مؤلفه‌ها و تم‌های اصلی و مهم این رمان را درخصوص یک نوشته ادبی و انقلابی که به باور بسیاری از مورخان، مردم را به انقلاب علیه وضع موجود فرا می‌خواند، شناسایی کرده و تاثیر آن را بر تحولات زمان خود نشان دهد. در واقع تحلیل تماتیک کتاب روشی است که می‌خواهد نشان دهد، سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم‌بیگ دارای چه مضامینی بوده است که تا این اندازه در تهییج احساسات مردم سهیم بوده است. تحلیل تماتیک با استفاده از مشاهدات ابراهیم‌بیگ، بیدادگری‌ها، بی‌اخلاقی‌ها و عادات ناپسند ایرانیان، فریبکاری و بی‌تفاوتی علما، بی‌قانونی و بی‌عدالتی، غفلت دولت، ستمکاری حاکمان و ... را به تصویر می‌کشاند.

روش ما در این پژوهش کیفی است. از طرفی به شیوه اکتشافی به بررسی سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ خواهیم پرداخت. روش پژوهش اکتشافی به دنبال اکتشاف چیزهایی است که غالباً

در پرده مانده‌اند و پرسش/پرسش‌ها در جهت رونمایی آن‌هاست. روش اکتشافی را می‌توان با جستجوی ادبیات، صحبت با متخصصان حوزه مربوطه و انجام مصاحبه متمرکز با افراد یا گروه‌ها، خواندن متون و نوشته‌های مختلف، مشورت با اساتید و صاحب‌نظران و... دنبال کرد. پژوهش اکتشافی غیرتجربی و مبتنی بر مشاهده است. به عبارت دیگر محقق تنها متغیرها را مشاهده می‌کند بدون آن که تغییری در آن‌ها ایجاد نماید. درچنین مطالعاتی کشف و تفسیر روابط بدون دست کاری متغیرها مدنظر است. هدف اصلی در این جا، شناخت وضعیتی است که درباره‌ی آن آگاهی‌های لازم وجود ندارد، به عبارت دیگر، در این نوع تحقیق، محقق به دنبال دستیابی به اطلاعاتی است که با کمک آن‌ها بتواند موضوع تحقیق را به خوبی بشناسد.

در این روش، پیش از تعریف نهایی پرسش‌ها به جمع‌آوری و هم‌زمان تحلیل داده می‌پردازیم و محقق به جای پیش‌فرض گرفتن یک نظریه با ورود به حوزه‌ی مورد مطالعه، به داده‌ها اجازه می‌دهد تا خودشان سخن بگویند.

در این روش همانند سایر روش‌های کیفی نکته‌ی بسیار ظریفی وجود دارد که عدم عنایت به آن چه بسا روایی داده جمع‌آوری شده را دچار مشکل خواهد کرد و آن وجه تعاملی بودن جمع‌آوری داده است. به عبارت دیگر، هر چند کار ما اکتشافی است و معمولاً به شیوه‌ی استقرایی انجام می‌شود. اما می‌دانیم این روش کافی نیست در واقع ما با روش استقرایی پیش می‌رویم و بعد به نکاتی کلی‌تر نظری می‌رسیم و سپس در جریان این رفت و برگشت بین استقراء و قیاس، به «حدسی حرفه‌ای» یا نوعی «استنتاج گمانه زنانه»^۱ دست می‌یابیم که به ما در فهم و تفسیر متن کمک می‌کند.

برای ایضاح مطلب اجازه دهید که از همین پژوهش مثال بزنیم تا هم مطلب روشن‌تر شود و هم شیوه‌ی کار ما برای خواننده کم‌تر آگاه به این روش، ملموس‌تر گردد. ما با توجه به مطالعه قبلی پرسش‌هایی کلی در باره‌ی این متن تأثیرگذار در ذهن داشته‌ایم. مثلاً واقعیت جامعه ایران در سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ چه بوده است؟ اما در جریان مطالعه متن به ایده‌های جدیدی دیگری دست یافتیم که موجد پرسش‌های دیگری شد و آن پرسش‌ها ما را واداشت که به کندوکاو بیشتری در متن بپردازیم انگار که ما قبلاً دستی از دور بر آتش داشته‌ایم حالا با گفت‌وگو نزدیکی با متن و خوانش روشمند بین خطوط و فهم بینامتنیت درک اصیل‌تر و عمیقی‌تری یافته‌ایم و همین است که پژوهش کیفی را در بسیاری از موارد متمایز از سایر

۱- (abduction) این معادل گویا ساخته‌ی داریوش آشوری است که به نظر ما معادل بسیار خوبی است.

پژوهش‌ها می‌کند.^۱ مثلاً مقایسه‌ی ظریف مفهوم آزادی در ایران پیش از مشروطیت با آزادی در کشورهای دیگر.

سوالات قبل از پژوهش

۱. با توجه به مضامین موجود در سیاحت‌نامه در انتقاد از وضعیت جامعه ایران، چرا میان نگاه فردی مانند ابراهیم بیگ که در خارج از ایران زندگی می‌کرده، با نگاه مردم عادی ایران متفاوت بوده است؟ چرا مردم و ابراهیم بیگ دو رویکرد متفاوت را در برابر وقایع و کاستی‌های اطراف نشان می‌دهند؟
۲. آیا سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ توانسته وضعیت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، علمی و قشربندی اجتماعی ایران را به روشنی انعکاس دهد؟
۳. واقعیت جامعه ایران در سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ چه بوده است؟
۴. مراغه‌ای تا چه اندازه‌ای در بازنمایی آسیب‌های اخلاقی، دینی و خرافه‌های زمان خود موفق بوده است؟
۵. ریشه‌ی عقب ماندگی جامعه ایران در مقایسه با جوامع پیشرفته غرب در قالب چه مؤلفه‌هایی ذکر شده است؟
۶. بیشترین انتقاد ابراهیم بیگ از وضعیت ایران معطوف به چه حوزه‌هایی است؟
۷. پاسخ و نگاه حاکمان به انتقادها چگونه بوده است؟

سوالات بعد از پژوهش

۱. نکاتی که ابراهیم بیگ برای پیشرفت و رهایی از اوضاع بر آن‌ها تاکید داشت چه بود و چه الزاماتی داشتند؟
۲. چرا ابراهیم بیگ از لزوم وجود قانونی واحد و التزام حکام و مردم به آن صحبت می‌کرد؟
۳. نقش تعلیم و تربیت از نگاه او معطوف به چه مؤلفه‌هایی است؟
۴. به زعم ابراهیم بیگ وضعیت آزادی در ایران در قیاس با سایر کشورها چگونه است؟
۵. چرا برخی از علما و روحانیون حکومتی یا همان روحانیون درباری از نگاه ابراهیم بیگ یکی از مسببین فلاکت و بدبختی ایرانیان عنوان شده‌اند؟^۱

۱- این ادعا به معنای کم‌ارجی سایر روش‌ها و پژوهش از جمله روش‌های کمی نیست. چنان که شاید در برخی از علوم روش کمی، مناسب‌ترین روش باشد ضمن آنکه روش‌های کیفی هنوز در ابتدای راه هستند و هنوز که هنوز است مسئله روایی و پایائی آن مسئله ساز است. خاطر نشان ساختن این نکته به این معناست که ما جانب‌داری خاصی بر روشی نداشته‌ایم و هر کدام از این روش‌ها، که به ما درک عمیق‌تر و بهتری به ما در باره‌ی مسائل مختلف دهد ما آن را ارج می‌نهیم و از آن استفاده می‌کنیم.

۶. فساد اقتصادی چه ارتباطی با عدم توسعه و پیشرفت کشور داشته است؟
۷. چرا بی‌توجهی مردم بارها آماج انتقاد ابراهیم بیگ بوده است؟
۸. گریزگاه‌ها یا راه‌حل‌هایی ابراهیم بیگ برای رفع نابسامانی‌ها چه بوده است؟
۹. چه ارتباطی میان تقبیح خرافه‌گرایی و تأسیس مکتب و وضعیت علم وجود دارد؟
۱۰. دلایل رشوه‌خواری در ایران چیست و چرا همگان حتی ابراهیم بیگ برای رفع مشکلات خود از آن استفاده می‌کند؟
۱۱. وضعیت دین و اعتقادات مردم چگونه بوده است؟

روش پژوهش

روش پژوهش به کار گرفته در این مقاله یکی از انواع روش‌های تحلیل متن به نام تحلیل تماتیک است، که در واقع شیوه‌ی ویژه‌ی گردآوری، تحلیل و تفسیر داده است. تحلیل تماتیک یا مضمونی، به طور اکتشافی و بنیادین به ایجاد ادبیات نظری و مفهومی در حوزه‌ی مورد مطالعه می‌پردازد. در تحلیل تماتیک، داده‌های متنی بر اساس مقوله‌های معنایی مشترک گروه‌بندی می‌شود و در نهایت بر اساس وجوه مشترک عبارات گروه‌بندی شده در هر کدام از مقولات و طی فرآیندی سلسله‌مراتبی، تم‌های اصلی و در مرحله نهایی، تم مرکزی یا تم نهایی شناسایی می‌شود (پاک سرشت، ۱۳۹۱: ۱۳۵).

تحلیل تماتیک از پرکاربردترین روش تحلیل داده‌های کیفی در تحلیل داده‌های متنی است. یکی از بهترین منابع در این زمینه کتابی با نام «دگرگونی در داده‌های کیفی» نوشته هری اف ولکات (Wolcott, 1994) است. از جمله آثار مهم دیگر در این زمینه می‌توانیم کتاب «دگرگونی در اطلاعات کیفی؛ تحلیل تماتیک و ساخت کد» به قلم ریچارد بویاتزیش (Boyatzis, 1998)، کتاب «تحلیل تماتیک کاربردی» نوشته‌ی گریگ اس‌گست و همکاران (Guest, 2011, MacQueen, & Namey) و بالاخره «راهنمای ترکیب و یکپارچه کردن پژوهش کیفی» به قلم مارگریت سندلوسکی و جولی بروسو (Sandelowski and Barroso, 2006) اشاره کنیم که با جزئیات فراوان این شیوه را توضیح داده‌اند ما در این مقاله صرفاً با یکی از این روش‌ها که به روش ولکات معروف است، به تحلیل این متن پرداخته‌ایم.

ولکات فرایند تحلیل داده‌ها را شامل سه مرحله‌ی عمومی توصیف، تحلیل و تفسیر می‌داند:

۱- نقش مسلط روحانیت در مسائل سیاسی و اجتماعی معاصر ایران کاملاً مشهود است. بدون شک ارتباط روحانیون و علما با مردم و بازاریان به ویژه نقش آن‌ها در انقلاب مشروطه اهمیت زیادی دارد. در این مقاله نیز هر جا به بی‌تفاوتی علما اشاره شده است، منظور علمای ظاهری دینی یا همان روحانیون وابسته به دربار است که بارها ابراهیم بیگ از عملکرد آن‌ها به خشم آمده است.

2. thematic analysis

- در مرحله‌ی توصیف، داده‌ها در یک نظم و پیوستار زمانی قرار می‌گیرند. نظم مذکور می‌تواند بر اساس نظر محقق و یا مشارکت‌کننده در تحقیق باشد.
- در مرحله‌ی تحلیل، داده‌ها سازمان دهی، تنظیم و مقوله‌بندی می‌شوند. وی این مرحله از پژوهش را بعد کمی پژوهش کیفی می‌خواند.
- در مرحله‌ی تفسیر نیز داده‌ها بر اساس الگوهای مختلف تفسیر می‌شوند که مهم‌ترین رویکرد در این جا، رویکرد مقایسه‌ای است
- در تفسیر داده‌ها دو گام مهم باید برداشته شود، گام اول، استخراج تم‌ها و گام دوم برقراری ارتباط میان تم‌ها در یک نقشه یا الگوی تماتیک است (نریمانی و قاضی نوری، ۱۳۹۱: ۴).
- در تحلیل تماتیک داده‌ها در چهار قالب خود را نشان می‌دهند: (صمیم، ۱۳۹۲: ۳۹)

۱- کل داده‌ها

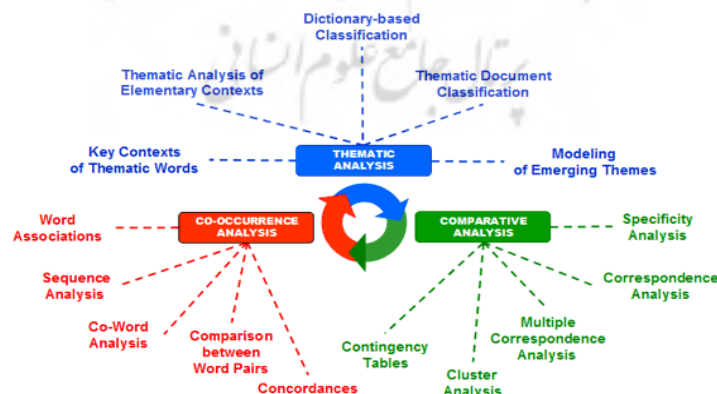
۲- مجموعه‌ای از داده‌ها

۳- نمونه‌ای از داده‌ها

۴- بریده‌ای از داده‌ها

در این مقاله، جلد نخست سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ دربرگیرنده‌ی کل داده‌های ماست، «انتقادات ابراهیم بیگ» که برگرفته از مشاهدات او در مکان‌ها و شهرها مختلف است هر کدام به طور مجزا مجموعه‌ای از داده‌هاست. مقوله‌بندی انتقادات نمونه‌ای از داده‌ها و تفسیر و ارتباط میان مشاهدات نیز بریده‌ای از داده‌ها است. تحلیل تماتیک سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ^۱

۱- تحلیل تماتیکی که ما در این گزارش پژوهشی از آن استفاده کرده‌ایم، ساده‌ترین شیوه تحلیل مضمونی است. نمودار ذیل شیوه‌ی کامل‌تر تحلیل تماتیک نشان می‌دهد که به واسطه تخصصی بودن اصطلاحات از ترجمه آن چشم پوشیدیم.

مرحله اول و مرحله دوم تحلیل داده‌های متنی داده‌های متنی که در مرحله اول توصیف شده بودند، در مرحله دوم سازماندهی، تنظیم و مقوله‌بندی می‌شوند. خلاقیت محقق در این مرحله از اهمیت بالایی برخوردار است. این مرحله نیز به دلیل جلوگیری از افزایش حجم مقاله، آورده نشده است. اما قابل توجه است که مرحله دوم، یعنی بررسی مقوله‌های داده‌های متنی مرحله لازم و پیش نیاز مرحله سوم تحلیل داده‌های متنی است که بدون انجام آن مرحله سوم امکان‌پذیر نمی‌باشد.^۱

مرحله‌ی سوم تحلیل داده‌های متنی

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
وضعیت ایرانی‌ها در خارج از کشور	وضعیت اسفناک ایرانیان	فعلگی و گل‌کشی ایرانیان در بارطوم و تغلیس
		کساد کار تاجران ایرانی در تغلیس: تقلب و دغل کاری تاجران ایرانی / عدم توجه به منافع ملی و عمومی
		بادکوبه: تنبیه فرد ایرانی: بی‌رحمی اهل بادکوبه در حق ایرانیان
		ترک وطن: کم‌درآمدی و بیکاری مردم / تعدی زبردستان در حق زبردستان
وضعیت کلی مردم	تنبلی، انفعال و عدم آگاهی مردم از حقوق خود بی‌توجهی مردم به مصالح وطن	قزوین: تنبلی و بیکاری مردم / غفلت مردم از وضع زمانه و عوالم مدنیّت / عدم بهره مردم از دنیا و آخرت / عدم توجه برای افزایش ثروت عمومی و عشق به وطن
		اردبیل: عدم تعجب و بی‌تفاوتی مردم در برابر ظلم / بی‌خبری مردم از حقوق خود
		عادت کردن ایرانیان به محرومیت
		مراغه: عدم تلاش مردم برای توسعه تجارت به دلیل محدود بودن فکر / بی‌خیالی و غفلت مردم و تفرج آن‌ها در سه روز در هفته / قانع بودن مردم از دنیا به همان قوت شبانه‌روزی

۱- بر اساس تحلیل تماتیک ولکات، توصیف داده‌ها اولین مرحله محسوب می‌شود. در این مرحله بدون هیچ‌گونه طبقه‌بندی، به بیان داده‌های خام متنی از رمان مورد نظر پرداخته می‌شود. در این‌جا به دلیل جلوگیری از اطاله کلام مرحله اول توصیف داده‌های متنی آورده نشده است. لازم به ذکر است که بررسی‌های این مرحله در مرحله دوم که تحلیل داده‌های متنی است، آورده شده است. در ضمن در این مرحله نیز تنها به ذکر چند نمونه اکتفا شده است.

۲- این اطلاعات به عنوان ضمیمه، برای علاقمندان در دفتر مجله موجود است.

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		<p>ارومیه: غفلت مردم از توسعه دایره تجارت و تزئید ثروت عمومی/ بی‌تفاوتی مردم نسبت به وطن و حب وطن</p> <p>مشهد: حاکم و محکوم، آمر و مأمور، عالم و جاهل، تاجر و کسبه، همه در فکر خود بوده</p>
مقایسه ایران و سایر کشورها	توسعه‌نیافتگی ایران	<p>نقش معادن و نفت در آبادی بارطوم/ عدم استفاده بهینه از معادن در ایران و تاثیر آن بر ترک وطن در نهایت مذلت و خواری</p>
		<p>وجود تجارت‌خانه‌های معتبر به برکت نفت و سایر معادن در شهر بادکوبه</p>
		<p>عظمت و شکوه بناهای ترکیه در مقایسه با ایران</p>
		<p>دلایل ترقی مغرب زمین: آزادی افکار و قلم/ سعادت ملت‌ها با تحصیل و تربیت و بهره کامل از علوم و فنون/ وجود نقد و انتقاد و توجه به آن در غرب و عدم وجود آن در ایران/ واکنش مثبت در برابر سخنان سودمند/ لزوم بیان معایب کشور و مردم با زبان ملایمت / لزوم شعرسرایي ادبا و شاعران در خصوص حب وطن و آیین وطن پرستی و پرهیز از تمدیح و توصیف حکام و پادشاه</p>
		<p>سبزوآر: تجارت در دست ارامنه قفقاز و منحصر بودن آن به پنبه</p>
		<p>انزلی: قاچاق برنج علی رغم ممنوعیت صادرات آن/ گرفتن رشوه توسط حاکم شهر برای قاچاق برنج</p>
		<p>قزوین: عدم رونق در قزوین و تفاوت آن با شهرهای خارجی به لحاظ اشتغال مردم به تجارت</p>
		<p>عادت کردن ایرانیان به محرومیت/ تعجب خارجیان از وضعیت ایرانیان و غفلت دولت و بزرگان</p>
		<p>بازخواست ماموران روسی در صورت خیانت و عدم توجه به منسب و خویشاوندی آن‌ها با امپراطور/ عدم وجود رشوه در ممالک روس و زشتی آن / رعایت عدالت در محاکم عدلیه روسیه</p>
وضعیت	رواج رشوه و نگاه به آن به	رهاشدن از خیانت در ایران با دادن رشوه و رهایی از

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
رشوه	عنوان حلال مشکلات	مجازات
		دیدار با وزیر داخله: رشوه به نگهبان وزیر داخلی جهت ملاقات با وزیر
		اشتباه میرزا عمو در تعظیم به پشت نسبت به شاهزاده / کتک کاری میرزا عمو به بهانه کرنش از روی استهزاء نسبت به شاهزاده خانم / دادن رشوه به فراش باشی‌ها برای رها کردن میرزا عمو / دادن رشوه به عنوان حلال تمامی مشکلات
		نقش پول و پارتی در رسیدن به مناصب و مقام نه کاردانی و لیاقت فرد
		رشوه و جریمه تنها کار کنسولی
واکنش برخی علما و روحانیون به وضعیت کشور	بی توجهی و عدم آگاهی علمای ظاهری دینی بی اعتبار کردن مذهب هتک حرمت مسجد ریاکاری در عزاداری‌ها بی سوادی برخی علما گرفتن خوی حکام توسط عالمان و سکوت آن‌ها در برابر ظلم حکام	طوس: تعفن آب حمام / سکوت علما در این خصوص و گذاشتن توجیه شرعی تحت عنوان آب کر
		استفاده از از املاک موقوفه آستانه تحت عناوین مختلف / عدم استفاده مردم مستحق از درآمد آستان / عدم مداخله علما در نحوه خرج درآمد
		نیشابور: مسجد از واعظ و مؤذن نماز و جماعت به کلی محروم است. اردبیل: بی اعتبار کردن مذهب / باقی ماندن تنها یک اسم از علمای اثنا عشریه / تلاش علما تنها در راستای کسب ثروت و سامان و تحصیل ریاست و سیاست / عدم توجه علما به ترویج شریعت پیغمبر، مداخله به کارهای حکومتی / تلاش برای اندوختن پول و ثروت / صدور احکام ناسخ و منسوخ / غیرمشروع خواندن احکام لا یتغیر شریعت / افساد به جای اصلاح حال مسلمانان.
		اردبیل: جنگ گاو میش‌های دو تن از علمای اردبیل در میدان نارین قلعه / های وهوی وحشیانه مردم
		اردبیل: صدور حکم جهاد توسط آقا میر صالح یا شیخ صالح علیه یکی از مأمورین حکومت و زدن مأمور حکومت تا حد مرگ / تفاوت میان زندگی ظاهری و عمومی میر صالح و بازندگی خصوصی وی

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		<p>/ اخذ زکات توسط آقا میرزا علی اکبر یکی از علمای این مملکت از دهات اطراف / وجود حداقل ۱۰ ملای بزرگ در اردبیل/ نفوذ بالا و داشتن مریدان زیاد</p>
		<p>مراغه: وجود انبار خربزه در مسجد /هتک حرمت مسجد و مذهب و شریعت در مسجد/ خدانترسی علمای شهر نسبت به وضعیت مساجد</p>
		<p>مراغه: باز بودن مساجد تنها در ایام عاشورا و عزاداری امام حسین / بجاء آوردن نماز فرادا به جای نماز جماعت در مساجد / عدم احترام علما نسبت به وطن/ عدم گرامی نگهداشتن رعیت توسط حکام/ عدم التزام رعیت به اوامر حکومت / غیرممکن بودن اصلاح مملکت</p>
		<p>ارومیه: ریاکاری در عزاداری‌ها (تزیین مساجد، سینه‌زنی، سرشکافتن، زنجیرزنی) و رقابت در این خصوص وجود گروهی به نام «شبه گردان» که خودشان را به حضرت سیدالشهدا بسته‌اند/ تفرقه اندازی و تشویق به جهالت و نفاق به جای تشویق مردم به تحصیل علم و معرفت و اتحاد و اتفاق</p>
		<p>واکنش علما به اخذ حق سادات در جلفا: نقش علما در جسارت سادات/ اینان نیز فراش و سرباز و توپچی حضرات علما هستند/ استفاده علما از این سادات در مواقع ضروری مانند تاخت و تاز به مردم</p>
		<p>مشهد: در مسجد گوهرشاد مشهد، علما تماما مشغول به فرع‌اند./ از جهاد و آیین آن و اسباب جهاد و مدافعه وطن که چگونه باید باشد، ابدا حرفی در میان نیست.</p>
		<p>شاهرود بسطام: بی‌حرمتی مردم به مسجد/</p>

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		<p>حصیرهای پاره در مسجد/ مقایسه مساجد ایران با مساجد مصر و اسلامبول/ بلند شدن بانگ اذان از مساجد مصر و اسلامبول/ بی‌تفاوتی علما و حکما و سادات و بزرگان/ برگزارنشدن نماز جماعت/ نماز فرادا در مسجد</p> <p>خوی: وجود روضه‌خوان جوان و توانمند در شهر و نوشتن مرثیه‌های وی توسط اجنه / ازدحام مردم در مجالس روضه‌خوانی وی</p> <p>ارومیه: اختلاف و دعوای دو نفر بر سر نعمتی‌ها و حیدری‌ها/ پند ندادن این افراد به وسیله علما و عقلای شهر / دامن زدن علما به این اختلاف‌ها به دلیل دفاع آن‌ها از نعمتی‌ها و حیدری‌ها / تحریک این افراد توسط مرثیه‌خوانان و کاشتن تخم خصومت میان مردم</p>
وضعیت سفارتخانه‌ها	بی‌توجهی به ایرانی‌ها در سفارتخانه‌های ایران	<p>رشوه و جریمه تنها کار کنسولی/ چاپ تذکره بدون محدودیت توسط کنسولی و دادن آن حتی به اتباع بیگانه/ سوء استفاده بیگانگان از تذکره‌ها / ارتکاب جرایم توسط بیگانگان به اسم ایرانی‌ها</p> <p>بارطوم: گرفتن پول تذکره از افراد توسط کنسولگری</p> <p>دیدار با وزیر خارجه: انتقاد از فروش بی رویه تذکره / انتقاد از گرفتن ارث از اتباع ایرانی خارج از کشور توسط کنسولگری‌ها / عدم اطلاع‌رسانی توسط سفرا به وزیر خارجه در خصوص وضعیت کنسولگری‌ها / عدم رسیدگی به وضعیت روادید حجاج و همچنین وضعیت آن‌ها در عربستان</p> <p>برگشت از ایران: گرفتن پول و اخاذی از مردم در</p>

ازای دیدن تذکره‌ها و کتک‌کاری در صورت نداشتن

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		پول
		وضعیت پاسپورت‌ها: چاپ پاسپورت بدون تحقیق و بررسی و دادن آن به افراد در ازای گرفتن پول
وضعیت اخلاقی و دینی مردم	سقوط اخلاق و بی‌تفاوتی مردم نسبت به یکدیگر ناامیدی از اصلاح اخلاق فاسد برخی مردم	مشهد: فروش چند برابری کالا/ قسم دروغ به حضرت / بسیاری از زوار در این جا برای ایام اقامت «متعه» می‌کنند. / در مشهد مقدس بعضی بدکاران مرتکب چنان فعل حرام می‌شوند
		مراغه: وجود بساط عیش و نوش مردم در اطراف رودخانه علی رغم وجود جزایمی‌ها در شهر / عدم توجه ثروتمندان برای ساخت مریضخانه و درمان جزایمی‌ها
		ارومیه: عشق مردم شهر به جوان زیباروی و تماشای این جوان / طبیعت عشق‌بازی را با زنان مخصوص داشته است نه با مردان. نمی‌دانم این مردمان بدفطرت چرا از این حرکات زشت خودشان شرم ندارند و کسی را که از حال آن ابداء آگاهی ندارند بی‌شرمانه در مسلک ناشایست خودشان می‌پندارند. / وجود کتاب‌های پروتستان با مضامین ردیه به سایر ادیان / اضلال و گمراهی مردم / سکوت حکومت در این خصوص / اجازه حکومت برای نوشتن کتاب‌ها بر ضد مذهب پاک اسلام
		تبریز: غارت خانه حاکم توسط مردم و فرار حاکم از دست مردم / خودپسندی مردم و گرفتار درد تجملات شدن / همه مستعد نفاق و بی‌خبر از منافع اتفاق / همیشه فکرشان به کارشکنی یکدیگر مشغول / همه از یکدیگر منتظر انتقام هستند / اخلاق اینان چندان فاسد گشته که امیدی بر اصلاح آن نیست

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		مراغه: پیروی برخی از مردم از مذهب باب به دلیل رهایی یافتن از قید نماز و روزه و تکالیف حج و زکات
جایگاه سنت و دین	بی‌توجهی به میراث گذشتگان و .. لزوم توجه به قوانین و احکام اسلام	مقبره شاه طهماسب اول: عدم تلاش برای حفظ و تعمیر این مقبره و مسجد کنار آن / حیف و میل و بی‌حسابی در خرج اموال و درآمد موقوفات
		نارین قلعه: عظمت و شکوه قلعه/ دارای مسجد عالی و حمام/ وجود ده دوازده عراده توپ در جاهای مختلف قلعه/ استشمام بوی تعفن در داخل قلعه
		هرگاه به دیده علم و انصاف بنگریم، خواهیم دید که تمامی اسباب افتخار و سربلندی را که امروز سکنه مغرب زمین دارند از ما بوده؛ ما دانسته و فهمیده پشت پای بدان وسایل آسودگی و مباحات زده از خود رانده‌ایم. ولی مغربیان آن‌ها را دودستی گرفته در کارهای معیشت و تمدن سرمشق خودشان قرار داده‌اند و آن اسباب همانا قوانین و احکام شریعت پاک اسلام است.
وضعیت علم و مکتب	حدافل علم و کسب دانش و رواج خرافه‌گرایی ضرورت وجود قانون مدون در کشور و الگوبردار از قوانین کشورهای متریقی نقش مطبوعات در اصلاح امور مملکت ظهور و سقوط دولت‌ها در صورت عدم کارکرد مناسب هر یک از اعضای حکومت و دولت	شاهرود: عدم وجود امکانات ابتدایی در مکتبخانه/ عدم تناسب آموزش اطفال با نیازهای جامعه و روز از مکاتب دولتی و مریضخانه در هیچ‌جا نشانی نمی‌توان یافت
		قزوین: جنگ و جدل توسط طلاب به مباحثه علمی در مدرسه
		مراغه: بی‌سوادی ماموران گمرگ و خواندن تصاویر به جای نوشته‌ها / حیرت ابراهیم بیگ از این بیسوادی
		بناب: آوردن مارهای مختلف توسط درویشان و نمایش آن به مردم/ دریافت پول از مردم در ازای

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
	لزوم وجود قانون لایتغیر جهت جلوگیری از رفتار سلیقه‌ای و غیریکسان حکام تلاش برای نشان دادن عدم منافات قوانین مترقی کشورها با احکام شریعت اسلام نقش مسلم علم در تغییر اوضاع پریشان مملکت و توصیه به آموزش جغرافی و هندسه	نمایش خرافه / ترس عوام از حرف‌های درویش و دادن پول برای رستگاری در دنیا و آخرت / بی‌خبری یا بی تفاوتی بزرگان نسبت به حفاظت مردم از تسلط غولان بادیه
		تعزیه‌ها: منفعت حکومت از مشغول بودن مردم به عزاداری / منفعت حکومت از جدال بین رعیت و عدم فکر کردن رعیت به خود و آگاهی از وضع زمان و مقتضیات زمان /
		ارومیه: بی‌بهره‌بودن مردم از تحصیل علوم و فنون متداوله / شدت جهالت و کوتاهی نظر مردم / مشغول بودن مردم به خودپرستی و خودرأیی و هرزه‌گری و یافه‌درایی
		مروند: جهالت مردم به مشیت الهی در آبله اطفال به جای درمان و آبله‌کوبی
		عدم وجود مآخذی درست برای ثبت وقایع، موالید و ... / عدم وجود سالنامه و قانون سرشماری / عدم اطلاع مردم از تاریخ دقیق ولادت و وفات و ... نبود مربی و معلم / بی‌اعتنایی حکومت به علم و هنر
		خروج مقدار هنگفتی از پول توسط خارجی‌ها از ایران به قوت علم و صنعت
		انتقاد از تقویم خرافی منجمان / لزوم انجام مسائل شرعی و .. در هر زمان ممکن / عدم توجه به تقویم خرافی در این خصوص
اعتیاد	اعتیاد مردم به تریاک	<p>مشهد: بدتر از همه شیوع کشیدن تریاک در این مملکت است</p> <p>مراغه: شیوع درد بی‌درمان تریاک‌کشی در میان اهالی آن</p>

مبتلا شدن مردم به تریاک به سبب بی‌خبری از علم

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		معیشت
		بدتر دانستن اعتیاد نسبت به جزام
		گریزان بودن ملت از دولت و دولت از ملت
وضعیت تجارت	بی‌رونتقی و کساد در تجارت لزوم توسعه تجارت و اقتصاد ملی تلاش برای ارائه دلایل رکود اقتصادی و ورشکستگی تجار ایرانی تاکید بر لزوم توجه دولت‌ها به مسئله اقتصاد و تجارت همانند کشورهای پیشرفته ارائه راهکارهایی برای توسعه و رونق اقتصادی؛ نظارت دولت بر صادرات و واردات، تاسیس کارخانه‌ها توسط دولت و تجار پولدار برای تهیه مایحتاج خود ساخت خطوط مواصلاتی به عنوان یکی از اساسی‌ترین ابزارهای توسعه تجارت افزایش مالیات گمرکی و توجه به توسعه کشاورزی بهره‌گیری از منابع طبیعی	مشهد: ابا یک کومپانی [کمیپانی] و شراکت دیده نمی‌شود
		خاتون آباد: در هیچ‌جا از کومپانی و شراکت‌های بزرگ و بانک و کانتورنشانی دیده نمی‌شد. / ولی آن چه وفور داشت و به چشم خود دیدیم کیسه کیسه، خرمن خرمن، پول سیاه بود که جهان را فراگرفته/ ابا نظر همت عمومی به سوی اصلاح امور وطن معطوف نیست.
		اردبیل: اهمیت تجارت در اردبیل به دلیل بندر آستارا و نزدیکی آن به دریای خزر و سرحد روس / محل عبور بسیاری از امتعه و محصولات و محمولات ممالک روس / عدم وجود تجار معتبر و کومپانی و شراکت‌های سودمند به حال مملکت و تجارت در اردبیل
		مراغه: بی‌خبری از فن زراعت و عدم تلاش مردم در پرورش باغات و گرفتن محصول و تزیید حاصلات / سوء استفاده برخی از اهالی ارامنه و روس از غفلت مردم و سود بالای آن‌ها از معاملات خشکبار
		تبریز: وجود تنها تجار خارجی در کاروانسراهای تجارنشین / عدم وجود کومپانی و شرکت‌های بزرگ / عدم تمکین مردم از یکدیگر و تاثیر آن بر

محرومیت و بازماندن از رشد و ترقی / پریشانی داد و ستد به دلایلی همچون نوسانات پولی ایران، درد تجملات و خودنمایی / عدم ساخت کارگاه پارچه بافی در کشور / دادن پول مملکت به خارج و ورود

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
	برشمردن دلایل عدم موفقیت تجارت و آفات تجارت خارجی؛ تقلب و ناراستی در تجار، حسادت تجار به یکدیگر	امتعه ناپایدار فرنگ به داخل / عدم اتفاق و اتحاد مردم سوال از محمدحسن امین ضرب: انتقاد از عدم وجود راه آهن برای تسهیل در امر تجارت / انتقاد از عدم تشکیل کمپانی و بانک ملی
	گرایش به تجملات و واردات کالای بی‌ارزش خارجی	تهران: عدم توجه طبقه تجار به ترقی تجارت و توسعه اداره / عدم تشکیل یک کومپانی و شراکت برای ترویج امتعه و محصولات مملکت در تهران / عدم اعتماد تجار به یکدیگر و تلاش برای ضربه زدن به یکدیگر / اصناف و کسبه هم در قیل و قال پول سیاه
		خوی: اتمام تجارت با اسلامبول و ورشکستگی تاجران
وضعیت رفاه مردم	فلاکت و بدبختی مردم فرهنگ پایین مردم بی‌سوادی و جهل شیوع رشوه‌خواری بیکاری و تنبلی	بیمارخانه امام رضا: نه طبیب معین و نه دارو هست. / از نظافت و سایر لوازم بیمارخانه هم اثر نیست / در انتقاد از وزیر داخله: عدم وجود بیمارخانه، دار العجزه و مسکن ایتام / عدم ساختن راه‌های شوسه برای تسهیل نقلیات
	اشتغال بزرگان مملکت و ثروتمندان به تجمل‌پرستی و القاب بزرگ به جای خدمت	سوال از محمدحسن امین ضرب: چرایی عدم ساخت بیمارستان برای فقرا و یتیمان توسط توانگران شهر
	عدم تقسیم کار شیوع بیماری‌های صعب‌العلاج مانند جذام	قزوین: خرابی شهرها و توصیف آن‌ها به گورستان / بی‌صاحبی شهرها و عدم انجام اقدامات لازم برای آبادی شهرها
	عدم توجه به وضع بهداشت عمومی عدم وجود بیمارخانه	سختی سفر در راه اردبیل به مراغه: بسته شدن گذرگاه به دلیل بارش برف / کشته شدن دو نفر از کاروانیان و ده بیست رأس حیوان زیر برف / عدم وجود راه آهن میان مراغه و اردبیل / طی مسافت ۱۴ روزه به جای مسافت ۷ ساعت به دلیل وضعیت

وجود راه آهن میان مراغه و اردبیل / طی مسافت ۱۴ روزه به جای مسافت ۷ ساعت به دلیل وضعیت

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
		راه‌ها
		مراغه: حضور جزامی‌ها در ورودی شهر و گدایی آن‌ها از مسافران
		دروغ روزنامه‌های تهران در درج اخبار ولایت‌ها در خصوص رفاه و آسایش رعیت
		عدم وجود آب جاری در بناب و آبیاری باغات از طریق چاه‌ها
عملکرد حکام و ماموران حکومتی	لزوم ثبت آمار متولدین و متوفیات توسط دولت لزوم آبله‌کوبی اطفال توسط دولت، لزوم شناسایی علل مرگ و میر اطفال و چاره‌اندیشی در خصوص درمان آن‌ها تشویق تجار توانگر به ساخت یتیم‌خانه و بیمارستان و کارهای عام‌المنفعه امکان جابجایی و تغییر مناصب و مقام تلاش حاکمان برای اندوختن مال و ثروت و عدم پاسخگویی حکام عدم توجه حاکمان به قدسیت وطن، آبادی مملکت و فراهم آوردن اسباب ترقی و قدرت دولت	مشهد: مباشرین بی‌انصاف سالیانه از خزانه حضرت مبالغ گزاف به مفت می‌برند
		دامغان: اجرای مجازات توسط میرغضب بدون رعایت تناسب جرم و مجازات / دست درازی میرغضب‌ها به دکان‌ها
		شاهرود بسطام: اخذ پول از افرادی که در شهر با هم دعوا می‌کنند برای تامین بودجه خدم و حشم حاکم
		پاسخ حاج اسماعیل: در ایران تکالیف حکام و وظایف محکوم، معلوم و معین نیست/ عدم امکان بازخواست حکام
		واکنش حاجی خان به انتقادات ابراهیم بیگ از وزرای جنگ، داخله و خارجه: کبر و غرور وزرا / چاپیدن و خیانت به مملکت توسط وزرا / عدم آگاهی و توجه به اوضاع و مردم
		اسب‌گیری در اردبیل: گرفتن اسب‌های مردم توسط داروغه و فراش‌ها بدون اذن صاحبانشان
		چگونگی کسب درآمد ماموران گمرک: اجاره گمرکات توسط یک نفر به عنوان مدیر/ استخدام
		ماموران توسط مدیر به دلخواه خود / کسب درآمد برای پرداخت وجه اجاره از طریق اجرت ماهانه

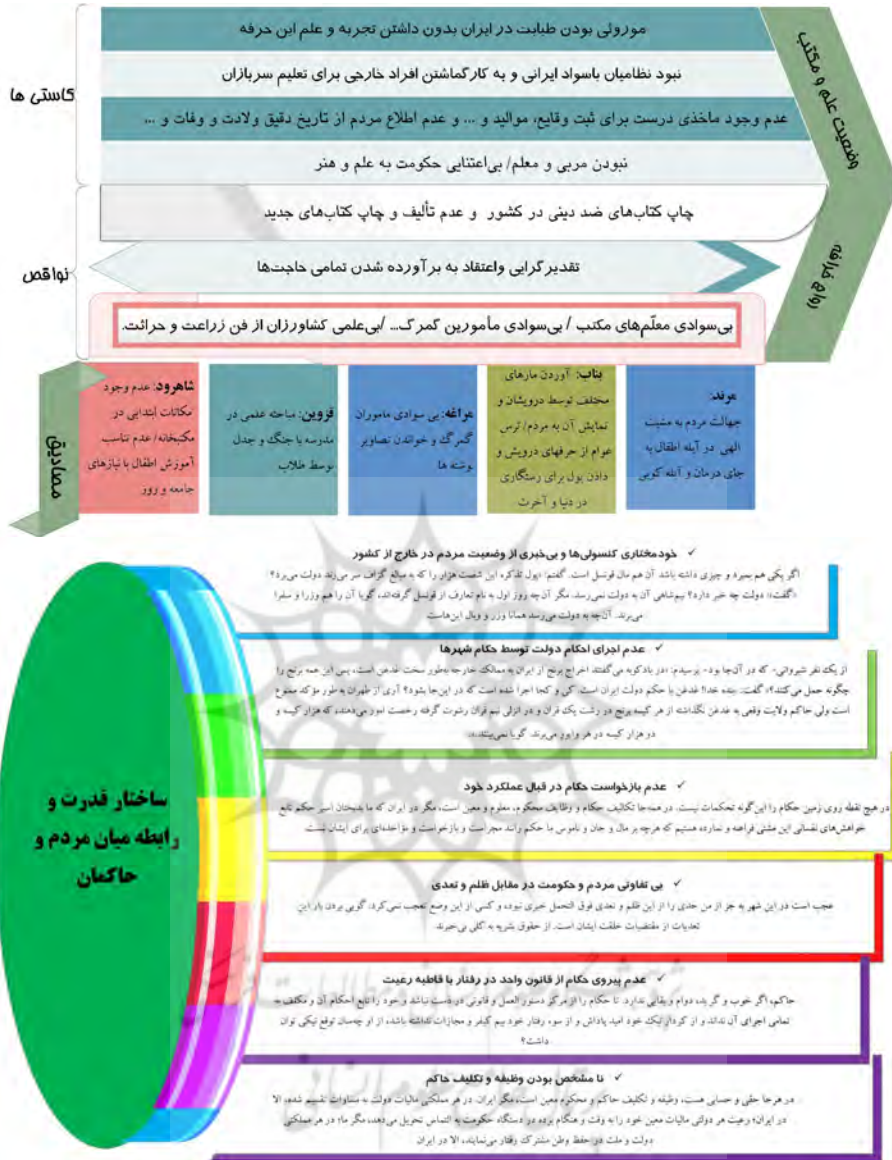
ارزیابی وزرا با ملاک‌هایی

ماموران توسط مدیر به دلخواه خود / کسب درآمد برای پرداخت وجه اجاره از طریق اجرت ماهانه

تم نهایی	تم اصلی	مقوله‌های مشترک
	همچون سخاوت و خست لزوم کنترل دولت بر مخارج وزرا	دکان‌ها و همچنین اخذ جریمه از تاجرزادگان با اتهام به آن‌ها مبنی بر عرق خوری و ...
		تبویز: حمله سربازان به باغات مردم / حیرت صاحبان باغ و مستحفظین محصولات از حمله سربازها
		رفتار حاکم مملکت با قاطبه رعیت: عدم وجود قانونی معین برای اقدامات حکام/ عدم پاسخگویی حکام نسبت به عملکرد خود

اگر بخواهیم با رویکرد جامعه‌شناسی سیاسی به متون سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ نگاه کنیم، مقوله‌ها یا تم‌های ذیل قابل استخراج است:

۱. نقد وضعیت جامعه ایران
 ۲. توسعه نیافتگی جامعه ایران
 ۳. انتقاد و سوال از برخی از وزرا در خصوص عملکردشان و پاسخ آن‌ها
 ۴. واکنش علما و روحانیون به وضعیت کشور
 ۵. وضعیت علم و مکتب و در تقابل با آن رواج خرافه‌گرایی
 ۶. ساختار قدرت و رابطه میان مردم و حاکمان
 ۷. کارویژه‌های «ترسیم وضع موجود»، «آسیب‌شناسی وضع موجود»، «راه‌کارهایی برای برون رفت از وضعیت موجود» و بالاخره «ارائه جامعه‌ی ایده‌آل»
- تم‌های فوق هر کدام دارای مصادیق و مستنداتی است که در این مقاله در جاهای مختلف به آن اشاره شده است. به واسطه‌ی محدودیت در حجم مقاله ما، به ناگزیر، جان‌مایه‌ی این هفت تم مورد را در اشکال و جداول صفحات آتی آورده‌ایم

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

انتقاد از وضعیت حکومت در دیدار با برخی از وزرا

عدم ساخت راه‌های شوسه برای تسهیل قطبیت
عدم توجه وزارت و فلاحت
وابستگی رصیت ایران در جزئیات لوازم زندگانی به خارج
عدم آگاهی از مقدار تولید و تبادل
عدم جلوگیری از مهاجرت افراد به مسافت روس و عثمانی
و هند
بی خبری از وضع ناگوار گمرک‌خانه‌های بی‌تفرقه
خرابی گرفتن ریشه و جریبه از رعیت
عدم تربیت افرادی شایسته برای اداره گمرکات
عدم توجه به اخذ مالیات و در عوض گرفتن ریشه و تاروف
و جریبه برای درآمد مملکت
عدم وجود بیمارخانه، دارالنجوه و مسکن ایتامی

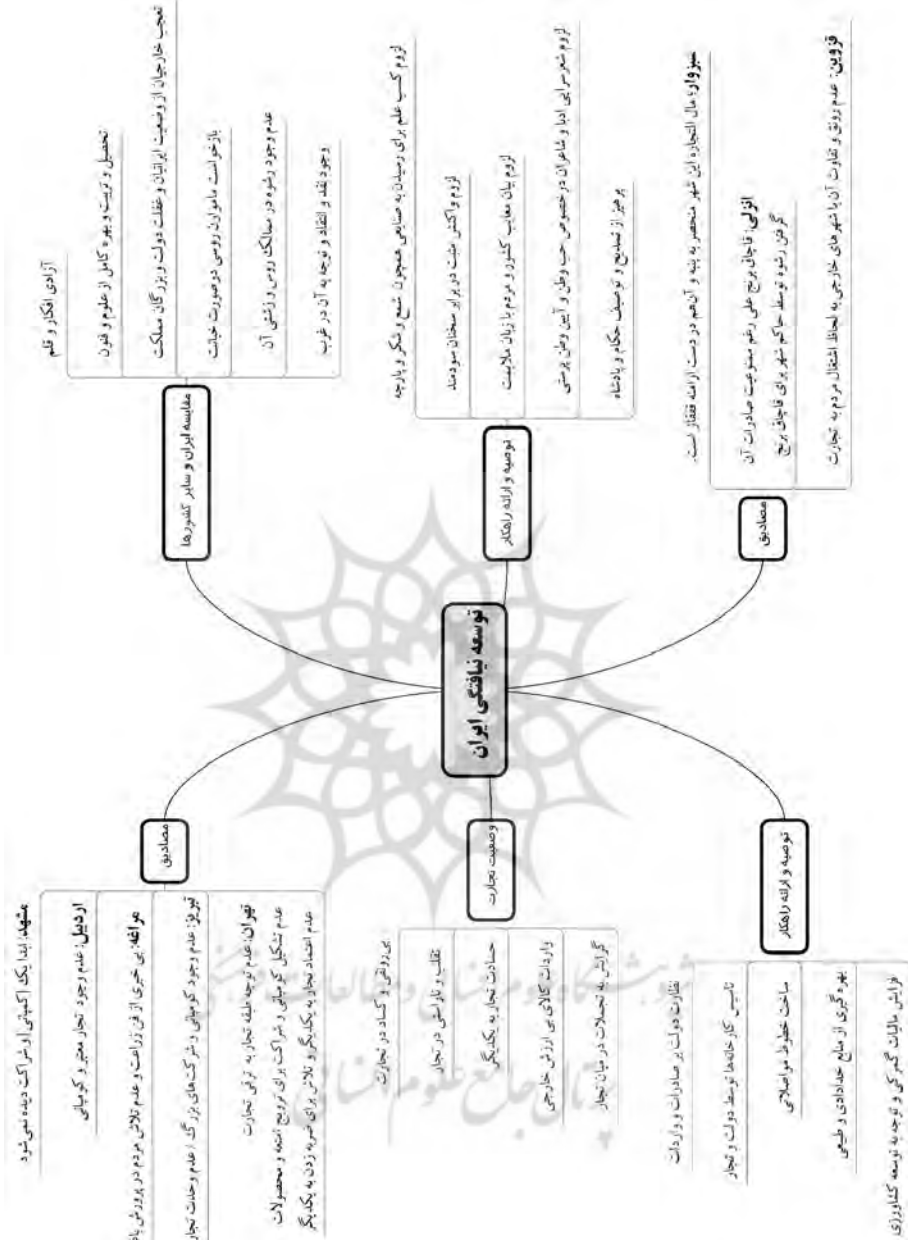

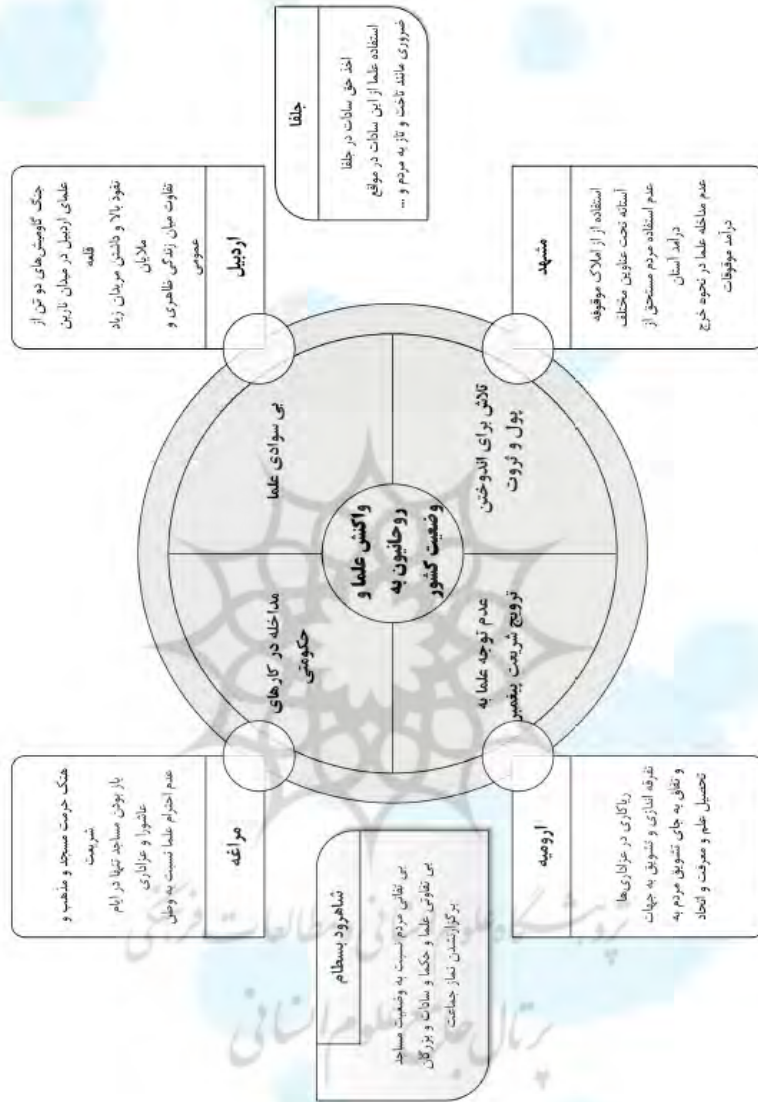
انتقاد از فروش بی رویه نذره
انتقاد از گرفتن ارب از اتباع ایرانی خارج از کشور
توسیع کنسولگری‌ها
بی خبری از وضعیت کنسولگری‌ها
عدم رسیدگی به وضعیت روانه‌های حجاج و همچنین
وضعیت آن‌ها در عربستان

عدم وجود ارتش، توپ و توپخانه و مهمات و لوله و
استحکام و برج و بارو
عدم نیاز به این همه سرتیپ، میربیچ، امیر تومان و ...
در صورت برای وضعیت صلح آیز با همسایگان
عدم وجود مهمات جنگ و آذوقه و اسباب دفاع
دشمن از توپ و تفنگ، بیمارخانه‌های لشکری و ... در
هنگام احساس خطر از همسایگان و دشمنان
اعتیای شمشیر و حمالان سرتیپی به بیست ساهه بدون
سایه مشخص خدمت

کارویژه‌های سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ

نتیجه‌گیری

آنچه در وهله‌ی نخست ما را ترغیب کرد که به این کتاب بپردازیم این بود که چگونه زین العابدین مراغه‌ای از ابزار نوین ارتباطی یعنی سیاحت‌نامه برای تعامل و تأثیرگذاری بر مردم و روشنفکران زمان خویش بهره برده چنان که اغلب پژوهشگران دوران عصر مشروطه آن را کتابی دوران ساز نامیده‌اند. اینکه کتاب حاوی چه مضامینی است، این مضامین چگونه طرح شده‌اند و بالاخره این مضامین در دنیای عینی به چه چیزی اشاره دارند. بررسی دقیق و جزئی‌تر اثر ما را افزون بر وجه ارتباطی آن، به شناخت عمیق‌تر وضعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آن روزگار و روابط و مناسبات قدرت و شیوه‌ی اسفناک زندگی روزمره رهنمون ساخت و بدین‌سان چشم اندازه‌های دیگر از زاویه جامعه‌شناسی فرهنگی و مهم‌تر از آن جامعه‌شناسی سیاسی بر روی ما گشود. تلاش ما این بود که این وجوه را در مقاله نشان دهیم.

با بررسی‌های بسیار، روش مناسب برای این پژوهش را «روش تحلیل تماتیک» یافتیم به ویژه آنکه با بهره‌گیری از این روش نه تنها توانستیم به شیوه استقرائی مضامین مرتبط را در متن استخراج کنیم بلکه افزون بر آن، روش اکتشافی این امکان را برای ما فراهم کرد از طریق استنتاج یا حدس‌های حرفه‌ای یا آنچه به نام استنتاج گمانه‌زانه (Abduction) معروف است مضامینی را از طریق خواندن متن در بستر اجتماعی خاص خود و بینامتنیت استخراج کنیم که این نکات برای ما، نویسندگان این مقاله نیز بسیار جالب بود.

یافته‌های ما نشان می‌دهد که سیاحت‌نامه، چهار کارویژه‌ی مهم را دنبال کرده است: ترسیم وضع موجود، آن گونه که بود، آسیب‌شناسی وضع موجود، شیوه‌های رهایی از وضع موجود و بالاخره ترسیم وضع ایده‌ال یا مطلوب

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی